

(૧૪)

અનુપત્તિસમઃ—પ્રાગુત્પત્તેઃ કારણભાવાદ-
મુત્પત્તિસમઃ । પદાર્થ ઉત્પન્ન થયા પહેલાં તેનું
કારણ હોતું નથી. એમ ઉત્તર આપવો તે
અનુપત્તિસમ ઉત્તર કહેવાય છે. (આ પણ
અસત્ ઉત્તર હોવાથી ભતિ છે. જાતમતે)

અનુદ્ભૂતત્વમ્—અતીન્દ્રિયવિશેષગુણત્વમ્ ।
જેમાં રૂપ રૂપશાદિક વિશેષ ગુણો ધ્વન્દ્રિયો
વડે પ્રત્યક્ષ કરવા યોગ્ય હોતા નથી, તે અનુદ્ભૂત
કહેવાય.

અનુપકારસમઃ—કાર્યકારણભાવસ્ય ઉપકાર
નિયતત્વેડનવસ્થા । કારણવગર કાર્ય થાયજ
નહિ, અર્થાત્ કારણ એ કાર્યનું નિયત
ઉપકારક છે, એવો નિયમ જેને વિષે થઈ
શકે નહિ તે.

અનુપલબ્ધિપ્રમાણમ્—યોગ્યત્વે સત્યનુ-
લ્પ્તોડભાવપ્રમાણમ્ । જે સ્થળે જે વસ્તુ
પ્રાપ્ત થવાની યોગ્યતા છે, તે વસ્તુ તે સ્થળે
નથી એવી અભાવપ્રમાણ જે કારણ તે અનુપ-
લબ્ધિ પ્રમાણ. (અને એ અભાવરૂપ પ્રમાણે
અનુપલબ્ધિ કહે છે)

૨. જ્ઞાનકરણાજન્મામાવાનુભવાસાધારણકારણમ્ ।
જ્ઞાનના કારણરૂપ અજન્ય અભાવના
અનુભવનું અસાધારણ કારણ તે અનુપલબ્ધિ
પ્રમાણ કહેવાય. એમ છતાં લક્ષણને નિદોષ
કરવાને અન્યકારે આ લક્ષણમાં કેટલાંક વિશે-
ષણો મૂક્યા છે. જે ‘અદૃષ્ટ’ જે સધળા
જનાવોનું સાધારણ કારણ છે, તેની વૃત્તિ
કરવાને ‘અસાધારણ કારણ’ એવું પદ લક્ષ-
ણમાં મૂક્યું છે, ઇત્યાદિ (વેદાન્ત પરિ.)

અનુપલમ્—અનુપલબ્ધિનો અભાવ
(ઉપલબ્ધિ શબ્દ જુઓ.)

અનુપસંહારી—અન્યવ્યતિરેકદૃષ્ટાન્તરહિતો
हेतुः अनुपसंहारी अनैकान्तिकहेत्वाभासः) જે
હેતુ અન્ય દૃષ્ટાન્તથી પણ રહિત હોય તથા
વ્યતિરેક દૃષ્ટાન્તથી પણ રહિત હોય તે
હેતુ ‘અનુપસંહારી’ કહેવાય છે. એ એક
પ્રકારનો અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસ છે. જેમ

‘સર્વમનિત્વં પ્રમેયત્વાત્ ।’ સર્વ પદાર્થો માત્ર
અનિત્ય હોવા યોગ્ય છે, પ્રમેયધર્મવાળા
હોવાથી ’ આ અનુમાનમાં સર્વ પદાર્થો માત્ર
પક્ષ રૂપ હોવાથી તે પક્ષથી ભિન્ન કોઈ અન્ય
દૃષ્ટાન્ત કે વ્યતિરેક દૃષ્ટાન્ત છે નહિ, માટે
પ્રમેય હેતુ અનુપસંહારી કહેવાય છે.

અનુબન્ધ—અંથમાં વિષય, પ્રયોજન,
અધિકારી, અને સંબંધ, એ ચાર બાબતો
કહેલી હોય છે. એ ચાર બાબતો ગ્રહ્યા
માણ્યોની અંથમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવાના હેતુ
છે, માટે એ ચાર અનુબંધ કહેવા છે. એ
અર્થનો શ્લોક છે કે—

“ સર્વેષામેવ શાસ્ત્રાણામનુબન્ધચતુષ્ટયમ્ । ”

પૃથક્ પૃથક્ મવત્યેતજ્ઞાત શાસ્ત્રે પ્રવર્તકમ્ ।
અર્થ—બધાંજ શાસ્ત્રોના ચાર અનુબંધ હોય છે
અને તે દરેક શાસ્ત્રના ભિન્નભિન્ન હોય છે.
એ અનુબંધો બાણીનેજ બિજાસુઓ તે તે
શાસ્ત્રોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે.

૩. મહાલાચરણાવ્યવહિતોત્તરમેવ પ્રત્યાદાવનુબન્ધ-
માનઃ । અંથનું મંગલાચરણ કયા પછી તરતજ
અંથના આરંભમાં જે કહેવામાં આવે છે તે
અનુબંધ.

૩. સ્વવિષયજ્ઞાનદ્વારા શાસ્ત્રે પ્રવર્તકઃ ।
પોતાના વિષયનું જ્ઞાન આપીને તે દ્વારા
શાસ્ત્રમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર જે વિષય તે
અનુબંધ.

અનુભવઃ—સ્મૃતિભિન્ન જ્ઞાનમનુભવઃ ।
સ્મૃતિથી ભિન્ન એવા જ્ઞાનને અનુભવ કહે
છે. જેમ—પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણવડે ઉત્પન્ન
થયેલું ‘આ ઘડો’ ઇત્યાદિ જે જ્ઞાન છે, તે
જ્ઞાન સ્મૃતિથી ભિન્ન છે અને જ્ઞાનરૂપ પણ
છે, માટે ‘આ ઘડો’ ઇત્યાદિક જ્ઞાન અનુભવ
કહેવાય છે એને અનુભૂતિ પણ કહે છે.

એ અનુભવ પ્રત્યક્ષ, અનુભૂતિ, ઉપભૂતિ
અને શાબ્દ, એમ ચાર પ્રકારનો હોય છે. એ
અનુભવ જે વસ્તુવિષયક હોય તે, વસ્તુવિષયક
અનુભવજન્ય સંસ્કાર પણ હોય છે. તેમ તે

(૧૫)

સંસ્કારજન્ય રજાતજ્ઞાન પણ તેજ વસ્તુવિષયક હોય છે. એ પ્રમાણે અનુભવ, સંસ્કાર અને રજાતિ એ ત્રણનો સમાનવસ્તુવિષયક કાર્ય-કારણભાવ હોય છે. (અહીં 'સંસ્કાર' શબ્દ વડે ભાવનાખ્ય સંસ્કાર જાણવો.) અનુભવના બે પ્રકાર છે:-(૧) યથાર્થાનુભવ અને (૨) અયથાર્થાનુભવ. (લક્ષણો તેને શબ્દોમાં જોવો.)

અનુભૂતિ:—(અનુભવ શબ્દ જુઓ.)

અનુભૂયમાનારોપ:—પ્રત્યક્ષાનુભવ વિષયારોપ: । જે વિષય પ્રત્યક્ષ અનુભવનો હોય તે વિષયનો આરોપ.

અનુમત્તમ:—સાધુકૃતસનેનેત્યાશુભોદનરૂપ-જ્ઞાનસપરિણામપ્રદર્શનમ્ । 'આણે સાં રૂં ક્યું' ઇત્યાદિ અનુભોદનરૂપમનની વૃત્તિ દેખાડતી તે.

અનુમાનપ્રમાણમ્:—અનુમિતિપ્રમાણમ્-માનમ્ । અનુમિતિ પ્રમાણું જે કરણ હોય તે અનુમાન કહેવાય. જેમ--'આ પર્વત અગ્નિવાળો છે' આ પ્રકારના અનુમિતિ જ્ઞાનનું 'આ ધૂમાડો અગ્નિની વ્યાપ્તિવાળો છે' એ પ્રકારનું વ્યાપ્તિજ્ઞાન કરણ છે માટે એ વ્યાપ્તિજ્ઞાન અનુમાન પ્રમાણ કહેવાય છે.

૨. જ્ઞાતસમ્બન્ધસ્પૈકદેશદર્શનાદેકદેશાન્તરે-સત્તિકૃષ્ણચેતુષ્કિ: । એક દેશ (સ્થળ) માં જે બેના સંબંધ જાણ્યો હોય તેમાંથી એક દેશને જાણવાવડે દૂરના એક દેશમાં રહેલા બીજા પદાર્થનું જ્ઞાન તે અનુમાનપ્રમાણ. (શબ્દસ્વામી)

અનુમિતિ:—પરામર્શજન્ય જ્ઞાનમનુમિતિ: । પરામર્શ વડે જન્ય જે જ્ઞાન તે અનુમિતિ કહેવાય છે. જેમ--'ધૂમાડો અગ્નિની વ્યાપ્તિવાળો છે,' એ વ્યાપ્તિજ્ઞાન છે. એનેજ અનુમાન પ્રમાણ કહે છે. એનેજ અનુમિતિ જ્ઞાનનું કરણ કહે છે. એ વ્યાપ્તિજ્ઞાનરૂપ કરણના વ્યાપારને લિંગપરામર્શ કહે છે. જેમ--'અગ્નિની વ્યાપ્તિવાળો જે ધૂમ છે, તે ધૂમવાળો આ પર્વત છે.' એવા જ્ઞાનનું નામ લિંગપરામર્શ છે. એ પરામર્શ તે વ્યાપ્તિ વડે જન્ય હોય છે, અને વ્યાપ્તિજન્ય જ્ઞાન અનુમિતિનું જનક

હોય છે, માટે તે પરામર્શમાં વ્યાપ્તિજ્ઞાનરૂપ કરણની વ્યાપારરૂપતા સંભવે છે. અર્થાત્ 'પરામર્શ વડે જન્ય જ્ઞાનને અનુમિતિ કહે છે' એ લક્ષણ સંભવે છે. (પરામર્શ શબ્દ જુઓ.)

૨. લિંગજન્યજ્ઞાનમનુમિતિ: । લિંગના એટલે જેતુના જ્ઞાનથી જન્ય જે જ્ઞાન તે અનુમિતિ.

૩. વ્યાપ્તિજ્ઞાનકરણ જ્ઞાનમ્ । વ્યાપ્તિજ્ઞાન-રૂપ કરણનું જે જ્ઞાન તે અનુમિતિ.

૪. વ્યાપ્તિજ્ઞાનદ્વયાપકજ્ઞાનમ્ । વ્યાપ્તિના જ્ઞાનથી વ્યાપકનું જે જ્ઞાન તે અનુમિતિ. જેમ-ધૂમ વ્યાપ્તિ છે, તે વડે વ્યાપક જે અગ્નિ, તેનું જ્ઞાન તે અનુમિતિ જ્ઞાન કહેવાય.

૫. વ્યાપ્તિવિશિષ્ટપક્ષધર્મતાજ્ઞાનજન્યજ્ઞાનમ્ । વ્યાપ્તિથી વિશિષ્ટ એવી પક્ષધર્મતાના જ્ઞાનથી જન્ય જે જ્ઞાન તે અનુમિતિ, જેમ-ધૂમાડામાં અગ્નિવ્યાપક છે એ વ્યાપ્તિજ્ઞાન છે. પર્વત એ પક્ષ છે. પર્વત ધૂમાડાવાળો છે અને ધૂમાડો અગ્નિનું વ્યાપ્તિ છે. એ જ્ઞાન છે પક્ષ-ધર્મતા જ્ઞાન છે. એ વ્યાપ્તિ વિશિષ્ટ પક્ષ-ધર્મતાના જ્ઞાનથી 'પર્વત અગ્નિવાળો છે' એવું જે જ્ઞાન થાય છે તે અનુમિતિ.

૬. સાધનધર્મદર્શનાત સાધ્યવિશિષ્ટે બુદ્ધિ: । સાધનનો ધર્મ જોવાથી સાધ્યવિશિષ્ટમાં જે બુદ્ધિ તે અનુમિતિ. જેમ-ધૂમ એ સાધન (હેતુ) છે; અગ્નિવ્યાપ્તિ એ ધૂમનો (સાધ-નનો) ધર્મ છે. એ ધર્મ પર્વતમાંથી જોવાથી અગ્નિમત્વરૂપ સાધ્યવિશિષ્ટ એ પર્વત છે, એવી બુદ્ધિ થાય છે તે અનુમિતિ છે.

૭. લિંગલિંગિપૂર્વકં સ્વજ્ઞાનદ્વારા હેતુપક્ષજન્ય-સાધ્યજ્ઞાનમ્ । લિંગ (હેતુ) લિંગી (હેતુમાન) એ બેના વિષયમાં પોતાને જે જ્ઞાન થયું હોય તે ઉપરથી હેતુ અને પક્ષ વડે ઉપજેલું જે સાધ્યનું જ્ઞાન તે અનુમિતિ (સાંખ્ય મતે). જેમ-ધૂમ એ લિંગ છે અને અગ્નિ એ લિંગી છે. એટલે જ્યાં ધૂમ હોય છે ત્યાં અગ્નિ હોય છે, એવું જ્ઞાન રસોડા વગેરેમાંથી પોતાને

(૧૬)

થહેલું હોય છે. એ જ્ઞાનદારા આપ્તિ ગ્રહણ કરીને ધૂમરૂપ હેતુ તથા પર્વતરૂપ પક્ષ જોઈને તે વડે પર્વત અગ્નિવાજો છે એવું સાધ્યનું જ્ઞાન તે અનુભિતિ. અનુભિતિ એ પ્રકારની છે: (૧) સ્વાર્થાનુભિતિ અને (૨) પદાર્થાનુભિતિ. (લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં જોવાં).

અનુયોગો—સ્વરૂપસમ્બન્ધવિશેષ: । અસુક પ્રકારનો સ્વરૂપ સંબંધ તે અનુયોગી. (પ્રતિયોગી શબ્દ જુઓ).

૨. યસ્મિન્નભાવ: સમ્બન્ધ: સાદૃશ્યં વાસ્તિ । જે અધિકરણમાં અભાવ, સંબંધ કે સાદૃશ્ય હોય તે અનુયોગી.

અનુવાદ—પ્રમાણાન્તરેણ નિર્ણીતાર્થજ્ઞાપક: શબ્દ: અનુવાદ: । પ્રત્યક્ષાદિક પ્રમાણવડે નિર્ણીત જે અર્થ છે, તે અર્થનું બોધક જે વાક્ય તે અનુવાદક કહેવાય છે. જેમ, “અગ્નિર્હિમસ્ય મેષજમ્—અગ્નિ એ ટાઢની નિવૃત્તિનો ઉપાય છે.” આ વાક્ય અનુવાદક કહેવાય છે. કેમકે અગ્નિમાં હિમની નિવૃત્તિ કરવાપણું રહેલું છે એ સર્વ કોઈને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી નિશ્ચિતજ છે. એવા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી નિશ્ચિત અર્થનું બોધત કરનાર હોવાથી એ વાક્ય ‘અનુવાદ’ નામે અર્થવાદ કહેવાય છે. (પૂ. મી.)

૨. ઉક્તસ્ય પુનર્વચનમ્ । એકવાર કહેલું ફરીથી બોલવું તે પણ અનુવાદ કહેવાય છે. જેમ—“જુહોતિ જુહોતિ” इत्यादि.

અનુવાદકત્વમ્—ગૃહીતગ્રાહ્યાનુભવમાત્રજ-નક્ત્વમ્ । એક જણે જે વિષય જેવી રીતે ગ્રહણ કર્યો હોય તેને તેવીજ રીતે ‘અહીં પણ ગ્રહણ કર્યો છે’ એવા અનુભવ માત્રનું જે જનકપણું તે અનુવાદકત્વ

અનુવૃત્તિ—પઠિતસ્ય પુન: પઠનમ્ । પઠન કર્યું હોય તેનું પુન: પઠન કરવું તે અનુવૃત્તિ.

૨. દવિયસ્થાનાન્તરસ્થિતસ્યાનુસન્ધાનમ્ । દ્વર સ્થાનમાં રહેલા પદાર્થનું અનુસંધાન કરવું તે (દિનકરી)

અનુવ્યવસાયજ્ઞાનમ્—જ્ઞાનવિષયકજ્ઞાનત્વમ્ ।

જ્ઞાનને વિષય કરનાર જે જ્ઞાન તે અનુવ્યવસાય જ્ઞાન કહેવાય છે, એ અનુવ્યવસાય જ્ઞાન મનરૂપ ઇન્દ્રિય વડેજ ગ્રાહ્ય હોવાથી ‘માનસ પ્રત્યક્ષ’ કહેવાય છે. જેમ—‘આ ઘડો છે’ એવું જ્ઞાન એ વ્યવસાય જ્ઞાન કહેવાય છે. તે પછી એ વ્યવસાય જ્ઞાનને વિષય કરનાર એટલે ‘ઘટત્વેન ઘટમહં જાનામિ’ (ઘટત્વે કરીને ઘટને હું જાણું છું) એ પ્રકારનું માનસ પ્રત્યક્ષરૂપ જે જ્ઞાન ઉપજે છે તે અનુવ્યવસાય જ્ઞાન કહેવાય છે.

અથવા જેમ—પર્વતમાં ધૂમ દેખીને અગ્નિનું અનુમાન કર્યા પછી, ‘પર્વતમાં અગ્નિ છે એવું મેં અનુમાન કર્યું છે’ એવું જે અનુભિતિ જ્ઞાનનું જ્ઞાન થાય છે, તેને અનુવ્યવસાય જ્ઞાન કહે છે.

અનુવક્ત્ર—અનુવક્ત્રવિષયકજ્ઞાનત્વમ્ ।

એક સ્થળમાં જે પદનો અન્વય (સંબંધ) હોય તેનો બીજે સ્થળે અન્વય કરવો તે અનુવક્ત્ર.

૨. વાક્યાન્તરે જનિતાન્વયબોધપદસ્ય વાક્યાન્તરેન્વચ્યાનુસન્ધાનમ્ । એક વાક્યમાં જે પદના અન્વયનો બોધ થયો છે, તે પદના અન્વયાર્થનું બીજા વાક્યમાં અનુસંધાન કરવું તે.

૩. નેદીયસ્થાનાન્તરસ્થિતસ્યાનુસન્ધાનમ્ । નજીકના સ્થાનમાં રહેલા પદાર્થનું અનુસંધાન તે અનુવક્ત્ર.

૪. અસ્યોદ્દેશેન પ્રવૃત્તસ્ય તત્ત્વનરિક વિધ્યા-ડન્યાસિદ્ધિ: । બીજા કોઈ ઉદ્દેશથી પ્રવૃત્ત થનારને તેણે ન ધાર્યું હોય તેવા બીજા જ કોઈ અર્થની સિદ્ધિ થાય, અને તે પણ કોઈ બીજા નિષ્પાદકના યત્નથી ઉત્પન્ન થયેલી હોય, જેમ—સ્નાનને અર્થે સરોવરમાં જનારને તૃપ્તિ પણ મળે છે; ફેરીની આશાથી આંગા તળે જનારને ફળ અને સુગંધ પણ મળે છે; રોહિતે ત્યાં લગ્ન પ્રસંગે જનારને મિષ્ટ બોજનાદિ પણ મળે છે. એ બધાં આનુષંગિક ફળ કહેવાય છે.